

Osmanlı Eğitim Tarihinin Arşiv ve Yazma Kaynakları

Mefail HIZLI*

Giriş

OSMANLI Devleti'nin kurumlarını konu edinen çalışmaların son dönemlerde giderek arttığını görmek mutluluk vericidir. Osmanlı-Türk kültürü ve ilim hayatının önemli bir unsuru ve eğitim-öğretim tarihimizle adeta özdeşleşen bir kurumu olan medreselerin ve bunların bir alt birimi olan mekteplerin arşiv ve yazma kaynakları, bu makalenin konusunu oluşturmaktadır. Medreselerin Anadolu'daki tarihî sürecine dair yapılmış ya da basılmış çalışmaların bir listesi ve değerlendirilmesi daha önce tarafımızdan bu dergide yayınlanmıştı.¹ Bu çalışmada ise eğitim-öğretim tarihimizin arşiv ve yazılı kaynakları arasında en önemlileri konu edilecektir.

Bilindiği gibi, toplumlar ya da devletler, kendilerinden sonra gelecek olan nesillere verebildikleri eğitim-öğretim ile daha güçlü olabilirler. Tarih boyunca, eğitim-öğretime ve kültürel zenginliklerine sahip çıkan, bunları müesseseleştiren ve daha sonraki kuşaklara aktarılmasını sağlayan toplumlar, tarih sahnesinde iz bırakmış ve hâkimiyeti uzun süre elde tutmuşlardır. Bu yaklaşımın bir uzantısı olarak Osmanlılar da, 1326 yılında fethettikleri Bursa'da, geçmişten taşıdıkları devlet tecrübesini bütün kurumlara olduğu gibi eğitim-öğretim alanına da yansıttılar. Böylece, devlete ve halka hizmet verebilecek nitelikli elemanların yetişmesi de imkân dâhiline girmiş oldu. Bu süreç, giderek artan bir biçimde Edirne ve özellikle İstanbul başta olmak üzere Osmanlı coğrafyasının tamamında aynen yaşandı.

Osmanlılarda eğitim-öğretim alanında ortaya çıkan bütün bu gelişmeleri takip edebileceğimiz arşiv ve yazılı kaynakların en önemlileri arasında şunlar zikredilebilir: Arşiv Belgeleri (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Mahkeme/Kadı/Şer'iyye Sicilleri), Maarif Salnâmeleri, Risaleler, Biyografiler (Vefeyatnameler) ve Talim ve Edep Kitapları vs.

* Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı.

1 Bkz. Mefail Hızlı, "Anadolu'daki Osmanlı Medreseleri: Bir İcmal", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2004, c. II, sy. 4, s. 371-409.

Arşiv Belgeleri

Osmanlı eğitim tarihi kaynaklarının en önemlilerinden biri arşiv belgeleridir. Bu belgeler, Osmanlı Devleti'nin "hafızası" durumundadır. Bu başlık altında Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi ile Mahkeme/Kadı/Şer'iyeye Sicillerinde yer alan belgelerin eğitim tarihimiz bakımından değeri üzerinde kısaca durulacaktır.

Osmanlı Devlet Arşivi

150 milyonu bulan belge sayısı ile dünyanın en büyük arşivlerinden biri olan Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, Balkan Savaşına kadar olan belgelerin tasnifi yapılmış ve araştırmaya açılmıştır. Osmanlı Devleti'nden intikal eden en zengin ve değerli arşiv malzemesi Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'ndadır.

Osmanlı Devleti'nin merkez teşkilâtı kuruluşlarından olan Divân-ı Hümayûn, Bâb-ı Defterî ve Bâb-ı Âsafî (Bâb-ı Âlî)'ye ve bunların çeşitli daire ve kalemelerine ait sicil, defter ve vesikaları ihtiva eden Başbakanlık Osmanlı Arşivi, sahip bulunduğu malzemesinin hususiyeti itibariyle, devlet arşivi vasfını taşımaktadır.² Arşivin en önemli kısımları; Hatt-ı Hümayun, İrade, Muallim Cevdet ve Kamil Kepeci(oğlu) tasniflerinin bulunduğu bölümlerdir. Arşivde bulunan Mühimme defterleri, Osmanlı kültür ve sanat faaliyetleri, imar ve iskân siyaseti, çevre ve belediye hizmetleri, sağlık ve eğitim işleri, geniş vakıf idarelerinin problemleri ve teftişleri bakımından da zengin malzeme ihtiva ederler.

Divân-ı Hümayûn toplantılarında müzâkere edilen dahilî ve haricî meselelere ait siyasî, askerî, içtimaî ve iktisadî önemli kararların kaydedildiği bu defterlere "Mühimme defterleri" adı verilmiştir. Osmanlı Arşivi'nde H. 961-1333/M.1553-1915 tarihleri arasında tutulmuş 419 adet Mühimme defteri mevcuttur.³

Öte yandan Ruûs Kalemi defterleri arasında zikredilen 989 numaralı *Divân-ı Hümayûn Defterleri Kataloğu*'nda 1-261 numaralarda kayıtlı yaklaşık iki yüz yılı (H. 1116-1326/M. 1704-1908) kapsayan belgeleri ihtiva eden 262 adet Ruûs defteri mevcuttur. Defterler kronolojik olarak tasnif edilmiştir. Bu katalogda yer alan *Medâris-i Edirne ve Bursa* (iki adet), *Medrese*, *Müderreslik*, *Müderreslik-i İstanbul*, *Müderreslik-i Edirne*, *Müderreslik-i Bursa*, *Medâris-i Edirne Ruûsu*, *Medâris-i Âsitâne-i Aliyye* defterleri konumuz bakımından son derece önemlidir.⁴

2 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, H. O. Yıldırım, N. Yılmaz ve Y. İ. Genç (haz.), 2. bs., Ankara, 2000, s. VII.

3 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 60-62.

4 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 123-129.

Topkapı Sarayı Arşivi

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden ayrı olarak Topkapı Sarayı Müzesi'nde yer alan Hazîne-i Hümayûn Evrakı, günümüzde Osmanlı Saray Arşivi adıyla anılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerine ait hazine değerindeki en eski belgeler ile 19. yüzyıla kadar devlet ve sarayın işleyişiyle ilgili evrakların bulunduğu bu arşiv, son derece önemli bir tarih koleksiyonudur.

Orhan Gazi zamanına kadar giden 10.726 defter ve 12.724 vesikanın yer aldığı Saray Arşivi'nde siyaset, askerlik, ekonomi, ilmiye, kültür, saray ve vakıf gibi konularda pek çok ferman, hüküm, berat, hatt-ı hümayûn, irâde-i seniyye, buyuruldu, tezkire, fetva, vakfiye ve ruûs bulunmaktadır ki, eğitim-öğretim tarihimiz bakımından ihmal edilmeyecek niteliktedir.

Vakfiyeler

Türk tarihinin önemli kaynakları/belgeleri arasında kabul edilen Anadolu Selçuklu, Anadolu Beylikleri ve Osmanlı dönemlerine ait pek çok kültür varlığı günümüze ulaşmıştır. Külliye adıyla bilinen ve başta cami, mescit, türbe, medrese, mektep, kütüphane, darüşşifa, hamam, çeşme, sebîl, köprü, yol, tabhane (misafirhane), kervansaray (han), muvakkıthane gibi yüzyıllara uzanan geçmişe sahip bu muhteşem eserler vakıf olarak yapılmışlardır.

Vakıf bilgilerinin hukukî bir belgeye dönüşmüş hali olan vakfiye, vakıf kurucusu (vâkıf/vakfeden) tarafından hazırlanır ve mahkemede tescil edilirdi. Bir nizamname niteliğindeki vakfiyeler, vakfın büyüklüğüne göre bazen defter kalınlığında, bazen de tek sayfa şeklinde olabilmekteydi.

Tarihimiz ve kültürümüz açısından büyük bir önem taşıyan vakfiyeler, belli bir zamanda, özellikle dinî, sosyokültürel ve ekonomik hayatın nasıl cereyan ettiğine dair değerlendirmeler yapmamıza imkân tanır. Ayrıca, vakıf tesislerinin nasıl çalıştığı, kimler tarafından idare edildiği, vakıf gelirinin kimlere aktarıldığı gibi soruları cevaplamamız da vakfiyelerle mümkün olabilmektedir.

Vakfiyelerin ilk kısmı, hamdele ve salvele ile başlar, hayır hasenatı, sadakayı öven ayet ve hadislerle devam eder. Daha sonra hukukî anlamda bağlayıcı olan ifadelere geçilir. Bu bölümde, vakfın gelir kaynakları ve masraf yerleri sayılır ki, vakfiyenin en uzun kısmıdır. Vakfiyenin son kısmında, kurulan bu vakfın hukuka uygunluğu belirtilir ve hiç kimsenin bu vakfa müdahale etmemesi gerektiği üzerinde durulur. Vakfiyenin en alt kısmında da tarih ve şahitlerin imzaları bulunur.

Her kadılıkta bulunan mahkemelerde bir sureti sicillere geçirilmiş olan bu vakfiyeler, bugün Ankara'da Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunmaktadır. Bu arşivde 27.021 adet vakfiye olduğu belirtilmekteyse de bunlar olması gerekenlerin tamamı olmayıp, bize ulaşabilenlerdir. Elimizde kalabilen bütün şer'îye sicilleri ve tahrir defterleri de tarandıktan sonra Osmanlılar dönemi vakıflarının bütünü hakkında daha doğru bilgilere ulaşabiliriz.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde vakıf kayıtlarıyla ilgili pek çok defter olmakla birlikte, ihtiva ettikleri belge ve bilgilerin mahiyetleri bakımından, en kisasından en uzununa kadar muhtelif vakfiyelerin kayıtlı olduğu *vakfiye defterleri*, vakıflarla ilgili padişahlar tarafından verilmiş olan hüküm ve emirleri içeren ve atama, bakım-onarım, müdahalelerin men'i, gelir-gider, keşif, tahsis ve benzeri konuları ihtiva eden *ahkâm defterleri* ve alfabetik esasa göre sıralanmış olup vakıf teşkilâtlarının her ne konuda olursa olsun günlük muamelelerinin yazıldığı *hurufât defterleri*, eğitim-öğretim tarihimizin bir kısım kaynaklarını oluşturması bakımından önemlidir.⁵

Kurulduğu şehrin bir parçası olan vakıflar, halkın günlük yaşayışına uygun olarak pek çok alanda hizmet vermişlerdir. Bunların önemli bir kısmını da eğitim-öğretim alanı oluşturmaktadır. Diğer bütün dinî, sosyal ve kültürel eserler gibi mektep ve medreselerin tamamı vakıflar kanalıyla vücut bulmuşlardır. Mektep ya da medresenin kurulacağı arsadan, orada görev yapacak öğretim kadrosu, hatta öğrencilere ve hizmetlilere yapılacak ödemelere kadar her ayrıntının net bir şekilde ortaya konulduğu vakfiyelerde, ayrıca bu eğitim-öğretim kurumlarının nasıl ayakta kalabileceğine dair bilgiler de yer alır. Kısacası vakfiyeler, bir müessesenin nasıl çalışması gerektiği ile ilgili bütün teorik ayrıntılara sahip belgeler olduğu için bu tür çalışmalarda vazgeçilmez kaynaklar arasındadır.

Mahkeme Sicilleri

Osmanlılarda mahkeme kadılarının devlet merkezi ile yaptığı yazışmaları, halkın şikâyet/dileklerini ve en önemlisi, ait olduğu yerin sosyal ve iktisadî hayatını yansıtan mahkeme (kadı/şer'iyye) sicilleri incelenmeden Osmanlı Devleti'nin siyasî, idarî ve sosyal tarihine dair net bilgiler elde etmemiz zordur. Şehir tarihleri ve muhtelif bölgelerdeki mahallî hayata dair ilmî araştırmaların birinci derecede kaynağı bu sicillerdir. Hemen her ilimize ait mahkeme sicillerinin toplandığı Ankara Milli Kütüphane, içerisinde Osmanlı tarihinin en kıymetli hazinesini bulundurmaktadır. Bu sicillerin en eski tarihliisini ise Bursa'da tutulan mahkeme kayıtları oluşturmaktadır. Bu nedenle Bursa ve mahkeme sicilleri üzerine birkaç söz söylemek gerekmektedir.

Osmanlı Devleti'nin özellikle ilk yüzyıllarında fikrî ve fizikî birçok atılımın gerçekleştiği bir başkent olan Bursa, her yönüyle Osmanlı tarihinin ilk basamağını teşkil etmektedir. Osmanlılar üzerinde yapılacak herhangi bir araştırmada Bursa'nın göz ardı edilmesi, o çalışmayı bir ölçüde illetli kılar. Osmanlı eğitim tarihinin temel kurumu olan medreseler ve onun bir alt birimi olan mektepler mevzuunun da ele alınabilmesi için, Osmanlı Devleti'nin kayda geçirildiği bilinen ilk mahkeme sicillerinin bu kente ait olması sebebiyle Bursa'dan başlan-

5 http://www.vgm.gov.tr/01_VakifKayitlariArsivi/001_VakfiyeArsivi/vakfiye.cfm

ması kaçınılmaz görünmektedir. 1000'i aşan Bursa Mahkeme Sicilleri, Osmanlı tarihi üzerinde çalışacakların en önemli başvuru kaynakları olma özelliğini hiç yitirmeyeceğe benziyor.

Osmanlı Devleti'yle ilgili ilk mahkeme sicillerinin bulunduğu Bursa Müzesi'nde ve 1991'de taşındığı Ankara Milli Kütüphane'de bulunan Bursa Mahkeme Sicilleri, Osmanlı tarihinin değişik boyutları hakkında araştırma yapan yerli ve yabancı araştırmacıların sürekli ilgisini çekmiştir. Bursa Mahkeme Sicillerini diğer şehir sicillerinden ayıran en önemli yön, Fatih Sultan Mehmed devrinden itibaren tutulmuş olmalarıdır. Bu bakımdan siciller, Osmanlı Devleti'nin ilk yüzyılları için, hangi alanda olursa olsun, çalışma yapacak araştırmacıların en önemli başvuru kaynakları arasındadır.⁶

Eğitim tarihimizle ilgili mahkeme (kadı/şer'iyye) sicillerine dayanmayan bilgilerin de eksik olması kaçınılmazdır. Bu siciller sayesinde, eğitim tarihimizin özgün kurumu olan medreseler ya da mektepler hakkında daha önce ortaya konulan bazı bilgilerin ve değerlendirmelerin yanlışlığını tesbit etmek de mümkün olabilmektedir. Yine bu sicillerin ışığında, sözgelimi, "payitaht-ı kadîm" olan Bursa'da, Orhan Gazi'nin Hisar içinde yaptırdığı ilk medrese olan Manastır'dan sonra, XVI. yüzyıl sonuna kadar inşa edilenlerle beraber medrese sayısının 50'yi bulduğunu, aynı dönemde 150 civarında da sıbyan mektebinin mevcut olduğunu öğrenebiliyoruz ki, bu bilgiler eğitim-öğretim tarihi ve yerel tarih için son derece önemlidir. Öte yandan, eğitim-öğretim yapılan bu kurumların sadece isimleri ve kurucuları değil, fiziksel yapıları, vakıfları, personel ve diğer yardımlar, öğrencilere sağlanan imkânlar, medreselerin geçirdikleri tamirler hakkında da bilgilere ulaşılabilir. Belki daha önemlisi hemen her medrese için müderris silsilesi de temin edilebilmektedir. Zira şu ana kadar, kimlerin ders verdiğine dair hiçbir bilgi bulunamayan bazı medreseler için bile, mahkeme sicilleri sayesinde, bu silsilelere vâkıf olunabilmektedir.

Osmanlı toplumunun her türlü problemlerinin taşındığı ve çoğu zaman da çözüme kavuşturulduğu mahkemelerde tutulan bu kayıtlar, hâlen ilk elden veriler durumunda olup bulundukları şehrin ilgili dönemdeki sosyokültürel, ekonomik, askerî, dinî ve ilmî potansiyelini daha iyi anlamamızı sağlamaktadır.

6 Ayrıntılı bilgi için bkz. Salih Pay, "Bursa Kadı Defterleri ve Önemi", *U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, c. X, sy. 2, s. 87-95. Konuyla ilgili olarak ayr. bkz. Halil İnalçık, "Osmanlı Arşivlerinin Türk ve Dünya Tarihi İçin Önemi", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu - 17 Mayıs 1985*, İstanbul, ts., s. 36; Yücel Özkaya, "Sofya'da Millî Kütüphanedeki Şer'iyye Sicilleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1979-1980, c. XIII, sy. 24, s. 21; Cahit Baltacı, "Şer'iyye Sicillerinin Tarihsel ve Kültürel Önemi", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu - 17 Mayıs 1985*, İstanbul, ts., s. 127-130; Osman Çetin, "Bursa Şer'i Mahkeme Sicillerinden Notlar", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1987, c. II, sy. 2, s. 60; Salih Pay, "1069-1070/1659-1660 Tarihli Bursa Şer'iyye Sicili (Analiz ve Değerlendirme)", Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi SBE, 1987, s. X-XV; Ahmet Akgündüz, *Şer'iyye Sicilleri, I-II*, İstanbul, 1988, c. I, s. 17-51.

Öte yandan, vakfiye suretlerinin geçirildiği; emir, ferman, berat, tevcih vb. resmî evrakın birer suretlerine yer verilen; tapu, alım satım, vakıf, veraset, vasiyet, kefalet, nikâh, boşanma, âdî vaka vb. kayıtların yazıldığı mahkeme sicilleri, ilgili dönemi canlı bir şekilde tasvir eden en önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Mahkemelerde günlük olarak tutulan ve resmî kayıt özelliğini taşıması sebebiyle bilimselliği büyük ölçüde tartışmasız kabul edilen sicillerin incelenmesi eğitim-öğretim tarihimizin karanlıkta kalan pek çok noktasını da gün ışığına çıkaracaktır. Ayrıca siciller, şu ana kadar tesbit edilememiş bazı medreselerin vakfiye bilgilerine de ulaşmamızı sağlamıştır.

Mahkeme sicillerinden eğitim tarihimizle ilgili ne tür bilgiler elde edilebildiğine dair bir örneği Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti Bursa'dan vermek istiyoruz. Böyle bir çalışmanın sınırlı hacmi içinde aktaracağımız bilgiler, medrese tarihimizin bütün detaylarını elbette tam olarak vermemizi mümkün kılmaz. Bununla birlikte konuya ilişkin bir fikir vereceği düşüncesindeyiz. Mahkeme sicilleri ışığında yaptığımız çalışmalar, Bursa'nın eğitim-öğretim tarihinin pek çok yönünü ortaya çıkarmamıza yardımcı olmuştur. Sözgelimi, klasik dönem itibarıyla Bursa şehir merkezinde, XIV. yüzyılda on üç, XV. yüzyılda yirmi ve XVI. yüzyılda da on yedi olmak üzere toplam elli medresenin inşa edildiği tesbit edilmiş olup medreselerin en yoğun bina edildiği dönemin Fatih Sultan Mehmed devri olduğu anlaşılmaktadır. XVI. asır sonlarında Bursa'daki öğrenci potansiyeli ise, 500 civarındadır. Bu rakama, yaklaşık 150 sıbyan mektebinde okuyan öğrenciler dahil değildir. Daha çok müderrisine verdiği günlük ücret baz alınarak isimlendirilen Osmanlı medreselerinin bir kısmı ihtisasa (darülkurrâ, darülhadis, daruttıb/darüşşifa) ayrılmıştır.

Öte yandan ilk Osmanlı padişahlarının tahta çıktıkları başkent Bursa'da bina edilen medreselerin yaklaşık %20'si padişah ve aileleri, kalan %80'i de ileri gelen devlet adamları ve hayırsever halk tarafından finanse edilmiştir. Çünkü vakıflarla desteklenen bu medreselerin tamamı, XVII. yüzyılda da eğitim-öğretimin sürdürüldüğü yerler olarak hizmet vermeye devam etmiş, hatta büyük bir bölümü XX. yüzyıla ulaşmıştır. Bunun en önemli sebebi, Osmanlılarda, padişaktan alelaide bir vatandaşa kadar toplumun her kesimince bu müesseselerin ibadet yeri gibi telakki edilmiş olmasıdır. Medrese ve vakıflarını kuracak derecede maddî durumları elverişli olmayan kişiler, bu müesseselerin bazı ihtiyaçlarını gidermek için küçük çaplı vakıflar tahsis etmiş veya vefatlarında, herhangi bir medresenin öğrencilerine verilmesi kaydıyla önemli bir meblağı vasiyet etmişlerdir.

Bursa'da kurulan medreselerin en çok yoğunlaştığı bölge olarak Ulucami ve çevresinin ilk sırada yer aldığı, bunu sırasıyla Hisar, Yeşil ve Yıldırım semtlerinin takip ettiği, yine mahkeme sicilleri sayesinde öğrenilmektedir. Bu durum, fetih sırasında devletin yönetim merkezi Hisar iken, ilim, kültür ve ekonomi yönünden merkezin Ulu Cami civarına kaydığını göstermektedir.

Öte yandan öğrenciler, medreselerde kaldıkları her gün için karşılıksız burs almakta, imaretten gelen ve sabah-akşam verilen günlük yemeklerden de herhangi bir ücret talep edilmemektedir. Bütün bu imkânlar karşılığında öğrencilerden, derslere devam etmeleri, derslerine düzenli çalışmaları ve disiplinsiz davranışların içine girmemeleri istenmektedir.⁷

Değişik sebeplerle mahkeme sicillerine intikal etmiş bu ve benzeri pek çok bilgi sayesinde Osmanlı eğitim sisteminin kurumları hakkında net verilere ulaşabiliyoruz. Sadece bu örneğin bile, bize mahkeme sicillerinden istifade etmemiz gerektiğini açıkça gösterdiği kanaatindeyiz. Yine mahkeme sicilleri arasında yer alan bir defter türü olan *terekeler* de müderrisler hakkında bilgi edinme konusunda son derece önemlidir. Ölen kişilerin sahip oldukları malları, nakit paraları, alacakları ve her türlü eşyaları, varisleri (eş/ler/i ve çocukları) gösteren ve mirasın yakınlarına intikalinin nasıl olduğunun yazıldığı tereke defterleri, aynı zamanda ailelerin ekonomik durumu, refah seviyeleri, sahip oldukları mal ve para varlıklarının anlaşılmasında yardımcı olan kaynaklardır.⁸

Maarif Salnâmeleri

Salnâme: En kısa tanımıyla “yıllık” anlamına gelen ve bir yıl boyunca gelişen olayları bir arada göstermeyi amaçlayan eserler için kullanılan *salnâme* tabiri Türkçeye Tazimat’tan sonra girmiştir.

Devlet tarafından vilayetlerde kurulan matbaalarda yayınlanan salnâmeler 1263-1328 (1847-1911) tarihleri arasındaki dönemi içine almaktadır. *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye* adıyla 68 cilt olarak muntazam bir şekilde yayınlanan salnâmelerin ilk sayıları yüz sayfa civarında küçük boyda iken, daha sonrakilerin boyutları büyümüş, sayfa sayısı da bini aşmıştır.

Salnâmeler, Osmanlı devlet teşkilatının idarî, askerî, kültürel ve diğer yönleriyle ilgili son derece önemli bilgiler içermektedir. Salnâmeler genel olarak, neşredildikleri dönemde vilayet dahilinde bulunan tabîî kaynaklar, ziraat, hayvancılık, üretim, nüfus, hizmet birimlerinin durumu, hastaneler, yollar, ormanlar, eğitim kurumlarının yanı sıra mahallî tarih, coğrafya, idarî yapı, kurumlar, önemli kişilerin biyografileri, ekonomi, ordu ve donanma, eğitim, kültür, sanat eserleri ve abideler, üretim maddeleri ve diğer alanlarda çok önemli bilgiler ihtiva eder. İçinde şehir planları/haritaları ve çeşitli fotoğraflar, sancak resimleri gibi kolayca bulunmayacak pek çok bilginin de yer aldığı salnâmeler, değerli bilimsel başvuru kaynakları kabul edilmektedir.

7 Mahkeme sicillerinin eğitim-öğretim tarihindeki değerini gösteren bir araştırma için bkz. Mefail Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, Bursa, 1997.

8 Konuyla ilgili örnek bir çalışma için bkz. Hüseyin Özdeğer, *Bursa Şehri Tereke Defterleri 1463-1640*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1988.

Salnâmeler, zaman içinde devlet, vilayet, resmî kurum ve kuruluş, özel kurum ve kuruluş başlıklarıyla yayınlanmıştır. Meselâ, eğitim tarihimizin yerel boyutlarını tesbit etmek bakımından son derece önemli bilgiler içeren vilayet salnâmeleri vazgeçilmez kaynaklar arasındadır. 1282-1336/1865-1918 yılları arasında 527 adet basılan Osmanlı vilayet salnâmelerinin ilki 1283/1866 tarihini taşıyan Bosna Salnâmesi'dir. En çok salnâme çıkaran vilayetler ise, Hudâvendigâr (Bursa) ve Halep'tir. Vilayetlerce tertip olunan salnâmeler içinde en kıymetlileri Halep, Hudâvendigâr, Selanik, Manastır, Diyarbakır vilayetlerine ait olanlardır.⁹

Maarif Salnâmeleri: Osmanlılarda resmî kurum ve kuruluşlarca çıkartılan salnâmeler de vardı. Bazı nezaretlerin ve resmî kurumların çıkardığı bu salnâmeler, devlet yıllıkları ve vilayet yıllıkları kadar düzenli yayınlanmamıştır. Bakanlıklar kendilerine bağlı kuruluşların kanunî statülerini belirtmek, daireleri yöneten görevlilerin isimlerini tesbit etmek için nezaret salnâmeleri tertip ettirmişlerdir. Bu yıllıklar, devlet ve vilayet yıllıklarıyla karşılaştırılmak suretiyle ilgili dönemdeki devlet kuruluşları, amme hizmetlerinin dairelere bölünüşü ve personel hakkında daha doğru ve net bilgiler elde edilebilir. Devlet yıllıkları, çok geniş bir bölgeyi ve muhtevayı ele almak zorunda olduğu için kaçınılması gereken pek çok bilgi (isimler, tarihler, yer adları vb.) yanlışını önleyememiştir.

Bu tür salnâmeler arasında bulunan maarif salnâmelerinin, *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiyye* adıyla 1316-1321/1898-1903 yılları arasında 6 sayı olarak yayınlanmış olduğu bilinmekle birlikte 1320/1902 yılına ait 5. sayıya bugüne kadar kütüphanelerde tesadüf edilememiştir. Osmanlı Devleti'nin eğitim-öğretim (maarif) ve kültür tarihi hakkında çok zengin bir muhtevası olan bu salnâmelerde, başlıca maarif kurumunun tarihçesi; maarif nazırları, memurlar, öğretmenler, okullar ve kütüphaneler ile vb. konularda bilgiler verilir. Buna ilâveten maarif salnâmelerinde askerî okullar, öğrencilerinin genel imtihan cetvelleri, Mülkiye Mektebi ve Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Lisesi) mükâfat dağıtım cetvellerinin yanı sıra, o dönemde vilayetlerde tüm mekteplere giden talebelerin vilayet nüfusu içindeki bindelik oranlarına ilişkin tablolar da bulunmaktadır.

Maarif salnâmelerinin dışında, özel olarak yayınlanan *Cemiyet-i Tedrisiyye-i İslâmiyye Salnâmesi*'nin de zikredilmesi gerekmektedir. Darüşşafaka'yı idare eden dernek tarafından 1332 malî (1916 M.) yılında yayınlanmıştır. Ayrıca Şeyhulislâmlık (Meşihat) makamı tarafından 1334/1916'da neşredilen *İlmiyye Salnâmesinde* de teşkilât hakkında verilen bilgilerin yanı sıra bütün şeyhulislâmların terceme-i hallerini (biyografilerini) ve verdikleri fetvalardan örnek-

9 Salnameler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Duman, *Osmanlı Sâlnameleri ve Nev-sâlleri Bibliyografyası ve Toplu Katologu*, Ankara, 1999, c. I, s. 2-13; "Sâl-nâme", *İslam Ansiklopedisi*, Ankara, M.E.B. Yayınları, 1968, c. X, s. 134-136.

ler içermesi bakımından önemli bir kaynak durumundadır. Bu salnâme, Ebulula Mardin ve Ahmed Refik (Altınay) beylerin de içinde bulunduğu bir heyetin yardımıyla hazırlanmıştır.

Risaleler

Osmanlılarda, orta ve yüksek öğrenim kurumları statüsündeki medreselerde görev alan müderrislere ne tür ödemelerin yapıldığı, hangi kaynakların aktarıldığı konusunda bizi aydınlatacak eserlere maalesef pek rastlanmamaktadır. Özellikle devletin kurulduğu dönemlerde müderrislere verilen yevmiyeler hakkında çok az bir bilgiye sahibiz. Bu konularda daha ziyade biyografik kaynaklar, vefeyât türü eserler ile bazı Osmanlı kroniklerinde bilgi bulunabilmektedir. Ancak, bir beldenin eğitim-öğretim kurumları, dereceleri, çalışanlarına (müderris, idarî personel ve diğer vakıf mürtezİKası) ödenen ücret ve talebelere verilen bursların derli toplu bir biçimde kaydedildiği eser ve belgeler konusunda ciddi eksikliklerimiz bulunmaktadır. Osmanlı medrese teşkilâtının, İstanbul dışında Anadolu ve diğer coğrafyadaki şehirler boyutuyla ilgili durumunu ortaya çıkaracak çalışmalara ihtiyacımızın olduğu açıktır.

Müderris tevcihleri ve silsileleri ile ilgili bilinen en önemli yazmalar, Fatih Millet Kütüphanesi, Ali Emirî Bölümü, no: 726'da kayıtlı bulunan *Mecmua-i Eş'âr* ile Süleymaniye Kütüphanesi, Es'ad Efendi Bölümü, no: 2142'de bulunan *Tarih-i Silsile-i Ulemâ* adlarını taşımaktadır. Bunun dışında -dağınık olmakla birlikte- mahkeme sicillerinden ve vakıf muhasebe defterlerinden de konu hakkında bilgilere ulaşmak mümkün olabilmektedir.

Bunlara ilâve edilecek diğer bir yazma da Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi, Genel 1601'de kayıtlı olan *Müderrisîn Vezâîfî*'dir. Müellifi tesbit edilemeyen bu yazma eser 51 varaktan oluşmaktadır. Yazma eserin ilk bölümünde, medreselerin, daha çok müderrislerine, kısmen de öğrencilerine ne tür nakdî ve aynî ödemelerde bulundukları, aş veya fodlaların hangi imaretlerden tedarik edildiği gibi bilgiler yer almaktadır. Yazmanın ana kısmını oluşturan bölümde ise, medreselerin statülerine göre 1205-1246 yılları arasında, yaklaşık 40 yıl içindeki değişimler dikkate alınmıştır. Müderrislerin, medreseye hangi tarihte göreve başladığına ve ne zaman ayrıldığına dair bilgiler de bu bölümde yer almaktadır.

Yazma nüshadan, sözkonusu tarihlerde Bursa'da Yıldırım Medresesi'nin Dârülhadis statüsünü haiz olduğu, Süleyman Paşa (İznik), Rüstem Paşa, Çelebi Sultan Mehmed, Orhan Gazi ve Veliyyüddinzâde Ahmed Paşa medreselerinin Süleymaniye derecesinde eğitim-öğretim verdikleri öğrenilmektedir. Diğer Bursa medreselerinin de Mûsıla-i Süleymâniye, Hareket-i Altmışlı, İbtidâ-i Altmışlı, Sahn, Mûsıla-i Sahn, Hareket-i Dâhil, İbtidâ-i Dâhil, Hareket-i Hâric ve İbtidâ-i Hâric başlıkları altında sıralandıkları anlaşılmaktadır. Yazmanın son

kısımında, sırasıyla Sultâniye, Yıldırım, Murâdiye, Hudâvendigâr, Orhan Gazi ve Cezerî Kasım Paşa medreselerinde görev verilen müderrisler, medresenin yapımından itibaren kronolojik bir tarzda sıralanmaktadır. Özellikle Sultaniye ve Yıldırım Bâyezid medreseleri için verilen müderris silsilesinin önemli olduğu söylenebilir.

Bu yazma eser, Osmanlılar döneminin özellikle eğitim-öğretim tarihi ve müesseseleri ile ilgili yapılacak çalışmalarda önemli bilgiler içermesi sebebiyle göz ardı edilemeyecek bir muhtevaya sahiptir. Müesseseler tarihi bakımından, eğitim-öğretim mekanizmasının müderris, öğrenci ve diğer personel bazında nasıl işlediği ve ne tür imkânlar sunulduğu konusunda verdiği bilgilerin, her ne kadar daha çok XIX. yüzyılın ilk çeyreğine ait ise de, mevcut ipuçları sayesinde daha önceki yüzyıllarda netlik kazandırılmayan bazı konuları aydınlatabilecek içeriğe sahip olduğunu söyleyebiliriz.

XIX. yüzyıl başlarında Bursa'nın medrese panoramasını gözler önüne seren bu risale, zihinlere takılan ve tartışmaya yol açan birçok soruya netlikle cevap bulma imkânı da sunmaktadır. Meselâ, öteden beri, medreselerin vakfiyelerinden kaynaklanan ve müderrisine ödenen yevmiyeden yola çıkılarak oluşan statü anlayışının doğru olmadığını, vakfiyelerine rağmen zaman içerisinde medreselerin statülerinde değişmelerin (yükselme ya da alçalma biçiminde) vuku bulabildiğini bu yazmayla öğreniyoruz. Bu konuya açıklık kazandırmak için sadece iki medreseden örnek vermek istiyoruz: Bursa'da Hacı İvaz Paşa Medresesi'nin statüsü, 1231 yılında Sahn iken, 1233'te Hareket-i Hâric'e gerilemiş, bundan sekiz yıl sonra, 1241'de de Mûsıla-i Süleymâniye pâyesine yükselmişti. Mevlûdî Süleyman Çelebi Medresesi de benzer bir durumu yaşamıştır. 1229 yılında Hareket-i Dâhil payesiyle ders verilen medrese, 1231'de Mûsıla-i Sahn'a yükselmiş, bundan dört yıl sonra, 1235'te ise İbtida-i Hâric seviyesine gerilemiştir. Sadece bu iki örnekte değil, Bursa'daki birçok medresenin statülerinde yaşanan bu iniş-çıkışları, müderrislerin konumlarıyla paralel düşünmek en sağlıklı yol olmalıdır. Medreselerin ihraz ettiği seviyeden yukarıya çıkmadığı veya aşağıya inmediği tarzındaki yaklaşımın doğru olmadığı, yazma nüshada yer alan bilgilerle ortaya çıkmış bulunmaktadır.

Yazma nüshada yer alan medreselerin önemli bir bölümünün isimlerine ilk defa şahit olmaktayız. XVI. yüzyılda mevcut olan medreselerin büyük bir kısmının -özellikle sultanların ve hanedana mensup diğer kişilerin yaptırdıkları medreselerin- varlıklarını sürdürdükleri anlaşılmaktadır. XVI. yüzyıl sonuna kadar Bursa'da yapıldıkları kesin olarak tesbit edilen medrese sayısı 50 iken,¹⁰ bu yazmada yer alanlarla birlikte bu rakamın, XIX. yüzyıl başlarında, değişik seviyelerde olmak üzere 95-100 arasında değiştiği sonucuna ulaşılmaktadır.

10 XVI. yüzyılda Bursa'daki mevcut medreseler için bkz. Mefail Hızlı, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İstanbul, 1998, s. 19-189.

Yazmanın son bölümünde, Bursa'daki medreselerin birkaçında görev almış müderrisler kronolojik bir tarzda sıralamaya tâbi tutulmaktadır. Bu cümleden olarak Sultâniye Medresesi'nde hizmet gören 27 isme yer verilirken, Yıldırım Bâyezid Medresesi'nde 21, Murâdiye'de 5, Hudâvendigâr'da 5, Orhan'da 5, Cezerî Kasım Paşa'da 4 ve Molla Fenârî Medresesi'nde de 1 müderrisin ismi bulunmaktadır.¹¹

Sonuç olarak *Müderrisîn Vezâîfî* ve benzeri diğer yazma eser ve risaleler, vakıf muhasebe defterlerinde ve mahkeme sicillerinde dağınık bir vaziyette bulunabilecek bilgileri derli toplu bir biçimde barındırması sebebiyle çok önemli birer kaynak durumundadır.

Biyografiler (Vefeyâtnameler)

Osmanlı tarihinin kaynakları arasında, biyografiye âit eserler mühim bir yer işgal eder. Bunlar arasında, pâdişâhların, sadrîâzam, şeyhülislâm, kaptan paşa, reisülküttâb gibi devlet ricâlinin, din ve tarikat büyüklerinin, şâir, hattat ve musiki üstadları gibi sanat erbâbının hâl tercümelerini ayrı ayrı veya herhangi bir ayırım yapmadan toplayan, pek çok ve çeşitli, telif ve zeyilleri mevcuttur. Vefeyat adını taşıyan teliflerde, meşhur şahısların yalnız ölüm tarihlerini, bazen ölüm tarihleriyle beraber, tayin, azil, nakil ve tedib tarihlerini, çok kısa hâl tercümeleri ile bir arada ihtiva ettikleri görülmektedir.¹²

Şakâiku'n-nu'mâniye,¹³ *Mecdî*,¹⁴ *Atâî*,¹⁵ *Sicill-i Osmânî*,¹⁶ ve *Osmanlı Müellifleri*¹⁷ gibi biyografik kaynakları, *Baldırzâde (Ravza-i Evliyâ)*,¹⁸ *Gülzâr-ı Sulehâ ve Vefeyât-ı Urefâ*¹⁹ ve *Ravzâtü'l-müflihûn*²⁰ gibi vefeyât türü eserler, özellikle Osmanlı müderrisleriyle ilgili olarak bilgi bulacağımız değerli kaynaklardır.

11 Mefail Hızlı, "Osmanlı Eğitim-Öğretim Tarihi Konusunda Önemli Bir Kaynak: 'Müderrisîn Vezâîfî'", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, c. VIII, sy. 8, s. 97-133.

12 Hafız Hüseyin Ayvansarâyî, *Vefeyât-ı Selâtîn ve Meşâhîr-i Ricâl*, Fahri Ç. Derin (haz.), İstanbul 1978, s. XI.

13 Taşköprizâde Ahmed İsâmüddin, *eş-Şakâiku'n-nu'mâniye fî ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniye (el-'Ikdu'l-manzûm ile birlikte)*, Beyrut, 1975.

14 Edirneli Mehmed Mecdî, *Hadâiku's-Şakâik*, İstanbul, 1853.

15 Nev'izâde 'Atâî, *Hadâiku'l-hadâik fî tekmileti's-Şakâik*, İstanbul, 1851.

16 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî yahud Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniye*, I-IV, İstanbul, 1891-1893.

17 Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I-III, İstanbul, 1915.

18 Baldırzâde Mehmed Selîsî, *Ravza-i Evliyâ*, Bursa Eski Basma ve Yazma Eserler Kütüphanesi, Orhan no: 1018/1.

19 Eşrefzâde Ahmed Ziyâeddin, *Gülzâr-ı Sulehâ ve Vefeyât-ı Urefâ*, Bursa Eski Basma ve Yazma Eserler Kütüphanesi, Orhan no: 1018/2.

20 Gazzizâde Şeyh Abdüllatif, *Ravzâtü'l-müflihûn*, Bursa Eski Basma ve Yazma Eserler Kütüphanesi, Orhan no: 81.

Bu arada vefeyâtnamelerin, tarih, ensâb, tabakât, terâcim-i ahvâl, destan, menâkıb, tezkire, mesâlik, şehrengîz, bilâdiye, seyahatnâme, hâtırât, güldeste, sâlnâme gibi birçok türle yakından ilişkili bulunduğu bilinmektedir. Birinci derecede önemli kaynak niteliğindeki bu eserlerin diğer bir özelliği de, aynı zamanda birer şehir tarihi olmalarıdır.²¹

Edebiyat tarihinin de önemli kaynaklarından biri olan vefeyâtnâmelerin sayısında, daha çok XVI. ve XVII. yüzyıllarda dikkatten kaçmayan büyük bir artış olmuştur. Osmanlı coğrafyasını bütünüyle kuşatan ve binlerce ismin hâl tercümesini ihtiva eden Taşköprîzâde'nin *eş-Şakâiku'n-nu'mâniyye fî 'ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye* adlı eserini ve zeyillerini dışarıda tutacak olursak, bu türün bir şehir kapsamındaki ilk örneği Bursa vefeyâtnameleridir.

Bursa vefeyâtnamelerinin en önemlileri arasında şunlar zikredilebilir: Bal-dırzâde Selîsî Mehmed, *Ravza-i Evliyâ*²² (1059/1649); İsmail Belîğ, *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân ve Vefeyât-ı Dânişverân-ı Nâdiredân* (1135/1723); Eşrefzâde Ahmed Ziyâeddîn, *Gülzâr-ı Sulehâ ve Vefeyât-ı Urefâ* (1196/1784); Gazzîzâde Şeyh Abdüllatîf, *Ravzâtü'l-müflihûn* (1228/1813'den önce); Bakırcı Râşid Mehmed, *Zübdetü'l-vekâyi der Belde-i Celîle-i Bursa* (1229/1814); Mehmed Fahreddîn, *Gülzâr-ı İrfân* (1263/1847); Mehmed Şemseddîn (Ulusoy), *Yâdigâr-ı Şemsî* (1331/1913).²³

Bursa örneğinden hareketle, bu kentteki kurumlarda görev yapan veya sanat erbabından teşekkül etmiş çeşitli zümrelerde yetişen pek çok müderris, tabip, musikişinâs, şair, mürşit, nakip, mahkeme kâtibi, imam, müezzîn, derviş ve meczuptan bir kısmı Bursa'ya gelip görev yaptıktan, bir kısmı da Bursa'da yetişip Edirne, Kütahya, Balıkesir ve Aydın gibi diğer vilâyetlerde hizmet gördükten sonra tekrar Bursa'ya dönerek burada vefat etmiş ve şehrin muhtelif mekâbirinde defnedilmiştir. Genel anlamda ilk Bursa vefeyâtnamesi olan Bal-dırzâde'nin *Ravza-i Evliyâ*'sı, Osmanlı Devleti'nin kuruluş tarihinden başlayarak 1059/1649 yılına kadar geçen süre zarfında Bursa'da vefat eden zevâtın hayat hikâyelerini ihtiva etmektedir.

Talim ve Edebiyat Kitapları

Hiç şüphesiz, insanların toplum içinde çeşitli durum ve şartlarda nasıl davranacakları konusu bir kültür meselesidir. Toplumların değer yargılarının en temel dayanağı dinî inanışlar ve bu doğrultuda uzun zaman içinde meydana gelen anlayış, zevk ve bakış açılarıdır. Osmanlı-Türk toplumunun adab-ı mu-

21 Bkz. Kadir Atlansoy, *Bursa Şairleri, (Bursa Vefeyâtnamelerindeki Şairlerin Biyografileri)*, Bursa, 1998, s. 79.

22 Bal-dırzâde Selîsî Şeyh Mehmed, *Ravza-i Evliya*, M. Hızlı ve M.Yurtsever (haz.), Bursa, 2000.

23 Bkz. Mehmed Şemseddin, *Bursa Dergâhları Yâdigâr-ı Şemsî I-II*, Mustafa Kara ve Kadir Atlansoy (haz.), Bursa, 1997.

aşeret kuralları (yeme, içme, oturma, kalkma, insan ilişkileri) da yine *talim ve edep kitapları* tarafından oluşturulmuştur. *Edep, terbiye ve ahlâk* gibi toplumsal görgü kurallarına (muaşeret) özgü kavramların genişçe irdelendiği ve bazı örneklerle süslediği bu eserlerin en temel referansı Hz. Muhammed'in (as) söz ve davranışlarıdır. Yaşamın her alanında nasıl davranılacağı, bir görgü kuralları manzumesi olarak zaman içinde teşekkül etmiş, söze ve davranışa dayalı bir bilgi olarak her yaştan insana öğretilmiş, bu konuda bir toplum bilinci teşekkül etmiştir.²⁴

Bu konuda hatırlanması gereken en önemli isimler arasında belki de ilki Alâeddin Çelebi adıyla da tanınan Amasyalı Hüseyin oğlu Ali (Ali b. Hüseyin el-Amâsî)'dir. Bu zatın sözü edilen kategoride bazı eserleri bulunmaktadır²⁵. Ancak, "Edeb Yolu" şeklinde çevrilebilecek *Tarîku'l-edeb* başlığını taşıyan ve İstanbul'un fethinden hemen sonra, 857/1453 tarihinde kaleme aldığı bu kitap, doğumdan ölüme değin âdâb-ı muaşeret, yani bir anlamda hayat bilgisi konulu mensur bir eserdir.

Bir sıbyan mektebi muallimi olan Ali Efendi, yazdığı bu eserle, kendisinin hem edep ve terbiye hakkında bilgisi olduğunu, hem de bunun insanlara nasıl öğretilceğini bildiğini göstermiştir. Âdâb-ı muaşeret içerikli bu kitapta, ilim ehlinin davranışlarını sözkonusu eserde yazılanlara göre düzenlemelerinin uygun olacağı belirtilmektedir.²⁶ Devrin kültür yapısını net bir biçimde aksettiren bu eserde, eğitim-öğretim hayatı, görgü kuralları, sosyal ve dinî duruma dair bilinmesi gereken bilgilere yer verilmektedir. Her Müslümanın edep öğrenmek ve ahlâklı davranmak zorunda olduğunu belirten el-Amâsî, her kişinin bir eğitici/mürebbîye ihtiyacı olduğuna, ondan terbiye, edep, hayâ ve güzel ahlâkı öğrenmesi gerektiğine, nerede, nasıl davranılacağını ve neyin nerede söyleneceğini eğitici/mürebbîsinden öğrenmesinin önemine değinir.²⁷

Bu içerikteki eserler arasında Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Mevâidü'n-nefâis fî kavâidi'l-mecâlis*'i önemli bir yer tutar. Meselâ, eserinin toplantı adabıyla ilgili bölümünde Mustafa Âlî, "Sözü dinlenecek halkın ileri gelenlerinden biri, bir toplumda konuşurken diğer meclis halkı pür dikkat onu dinlerken, aşağılık kişilerden birinin sözü karıştırarak konu dışı bir söz söylemesi meclisten kovulmasını gerektirir" demek suretiyle meclislerdeki dinleyicilerin, gelişigüzel insanların oluşturduğu bir kalabalık olmaması gerektiğini ifade etmektedir.²⁸

24 Bkz. Öztürk, Zehra, "Eğitim Tarihimizde Okuma Toplantılarının Yeri ve Okunan Kitaplar", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 2003, c. I, sy. 4, s. 146.

25 Sözelimi yine aynı yazara ait benzer içerikte tarihsiz bir yazma eser "Kitab-ı Tâcü'l-edeb" adıyla Beyazıt Devlet Kütüphanesi Millet Ktp. Ali Emiri, no: 129'da bulunmaktadır.

26 Şeker, Mehmet, *Ali b. Hüseyin el-Amâsî ve Tarîku'l-Edebi*, Ankara, 2002, s. 25.

27 Şeker, a.g.e., s. 30.

28 Şeker, Mehmet, *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Mevâidü'n- Nefâis fî Kavâidi'l-Mecâlis*, Ankara: TTK Basımevi, 1997, s. 197.

Bu bağlamda Keykâvus'un *Kâbusname*, İmam Maverdî'nin *Edebü'd-dünya ve'd-dîn*, Yazıcızade Ahmed Bican'ın *Envâru'l-âşıkîn*, Eşrefoğlu Rûmî'nin "*Müzekki'n-nüfûs*, Kara Davudzâde Mehmed Efendi'nin *Delâil-i Şerif (Delâilü'l-hayrât Şerhi)*, İmam Birgivî'ye atfedilen *Mızraklı İlmihal*, Seyyid Ahmed Diyarbekrî (Ahmed Mürşidî)'nin *Ahmediyye (Kitâb-ı Mürşid-i Pend-i Ahmediyye)* ve Gelibolulu Yazıcızade Mehmed'in *Muhammediyye* adlı eserleri halk tarafından en fazla rağbet görenler arasındaydı. Osmanlıların son zamanlarına kadar kısmen siyer ve ilmihal bilgileri de bulunan, ancak ağırlıklı olarak ahlâk ve edep konularının yer aldığı bu kitaplar pek çok mecliste okunmuş ve evlerde bulundurulmuştu.

Genel Değerlendirme

Eğitim-öğretim tarihimizin Osmanlılardaki seyri ile ilgili hangi arşiv ve yazılı kaynak olursa olsun ilgili kurumlar üzerinde yapılan çalışmalarda ortaya bazı bilgi boşluklarının çıkması kaçınılmazdır. Üzerinde durduğumuz kaynakların biri, çoğu zaman diğerindeki eksiklikleri kapatma imkânı verebilmektedir.

Hiç şüphe yok ki, Osmanlı eğitim-öğretim tarihinin kaynakları, bu makalenin sınırları içerisinde ele aldıklarımızla mahdud değildir. Bunlar dışında, özellikle mektepler ve daha ziyade medreselerdeki eğitim öğretimin ıslahı ile ilgili zaman zaman çıkarılan *nizamnameler*, *talimatnameler* ve *layihalar* da önemli başvuru kaynakları arasındadır. Bütün bu arşiv ve yazma kaynaklarına ilâveten, araştırılmakta olan dönem, Osmanlıların son yüzyıllarıyla ilgili ise o dönemde yayınlanan *gazete* ve *mecmuaların* da ele alınması kaçınılmazdır.

Ancak Osmanlı eğitim-öğretim tarihine dair ilk ve orijinal belge ve bilgiler için müracaat edilecek adresin *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* olduğunda kuşku yoktur. Bu arşivin tamamlayıcısı durumunda olup bir saray arşivi hüviyetindeki *Topkapı Sarayı Arşivi* ile Osmanlı toplumunun hayır ve hasenat anlayışının kurumsallaşmış bir ifadesi olan vakıflara ait vakfiyeleri barındıran *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi* bu konunun temel arşiv kaynaklarını oluşturmaktadır. Osmanlı eğitim-öğretimin tarihinin ortaya çıkarılmasında çok yorucu olmakla birlikte en detaylı bilgilerin elde edilebileceği *mahkeme/kadı/şer'iyye sicilleri* arşivinin Osmanlı coğrafyasının hemen her yerleşim birimini ilgilendiriyor olması bu kaynakları ayrıca değerli kılmaktadır. Öte yandan, ayrı bir başlık altında ele alınmasa da, aynı kategori içinde yer alan *tapu tahrir defterleri* ile buna dair muamelat evrakının bulunduğu ve medreselerin isimleriyle emlâkının belirlenmesinde vazgeçilmez kaynaklar arasında sayılan *Tapu ve Kadastro Arşivi* (Kuyûd-ı Kadîme) bu alandaki araştırmalar için önem arzeden arşiv malzemesi niteliğindedir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi içinde bulunan *Ruûs* ve *Mühimme* defterleri ile *İstanbul Müftülüğü*'ndeki *Meşihat Arşivi* ve *Şer'i Siciller Arşivi* de araştırılması

gereken kaynaklar arasındadır. Osmanlı kadıaskerlerinin tuttukları defterlerden (ruznamçe) Anadolu ve Rumeli'deki medreseler ve müderrisleri hakkında önemli bilgiler elde edilebilmektedir.

Öte yandan Süleymaniye Kütüphanesi ile Ali Emirî Kütüphanesi'nde bulunan *Tarîk Defterleri* ile değişik amaçlarla yazılmış *Vezâif Defteri*, *Menâsıb-ı İlmiyye Defteri* ve *Târih-i Silsile-i Ulemâ* gibi risaleler/yazmalar da medreseler konusunun araştırılmasında unutulmaması gereken kaynaklardandır.

Osmanlı tarihinde yayınlanmış salnâmeler ve özellikle maarif salnâmelerinin yanı sıra *Şakaiku'n-nu'mâniyye*, *Mecdî* ve *Atâî* gibi biyografi kaynakları, *Ravza-i Evliyâ* gibi vefeyâtnameler ile aynı kapsamda değerlendirilecek olan *tezkiireler* ve *terâcim-i ahvâl* gibi eserler de eğitim-öğretim tarihinin medrese ve müderrislerle ilgili boyutunda bazı ayrıntıların belirlenmesinde yardımcı kaynaklar arasındadır. Bu gruba ayrıca Osmanlı Devlet teşkilatında görev alan memurlara ait tutulan *Sicill-i Ahvâl Defterleri*'nin de eklenmesi gerekmektedir.

Bütün bu kaynaklar gözden geçirilmeden Osmanlı eğitim-öğretim tarihinin hangi aşamalardan geçtiğini, mektep ve medrese sistemin nasıl işlediğini, bu kurumların Cumhuriyet dönemine ne tür eksi ve artılarla intikal ettiğini anlamamız mümkün olamayacaktır.

Manuscripts and Archival Sources of the History of Ottoman Education

Mefail HIZLI

Abstract

The sources on Ottoman education can certainly not be limited to manuscripts and archival documents. In fact, it is possible to mention many more secondary sources in the related subject. However, for a study to be original in the context of the history of education, the need for primary and original sources is inevitable. Especially the archival sources would be most important feature of such original academic research. One would need to resort to the documents in *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* (Prime Ministry Ottoman Archives), *Topkapı Sarayı Arşivi* (Topkapi Palace Archives) and *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi* (Archives of Directorate of Waqfs). Moreover, *court/qadil/sharia records* and *tapu tahrir defterleri* (registries of real estates records) should definitely be added to the list. There are many other sources which are important for researchers in this field such as *Meşihat* and *Şer'i Siciller Arşivleri* (Sharia Records) in the Office of Mufti in Istanbul, and pamphlets/manuscripts like *Tarîk Defterleri*, *Vezâif Defterleri* (registries of salaries), *Menâsıb-ı İlmiyye Defterleri* (registries of academic

posts) and *Târih-i Silsile-i Ulemâ* in Süleymaniye Library and Ali Emîrî Library. On the other hand, salnâmes (yearbooks), especially education yearbooks, biographical sources and vefeyatnâmes (biographies of dead people) constitute the sources of the history of education. Besides, nizamnamas (regulations) and talimatnamas (ordinance), which are occasionally issued to improve the educational institutes, are among the significant reference sources. Finally, newspapers and periodicals, which were issued in late Ottoman period, should be used as supplemental sources.

Key words: Ottoman, History of Education, Sources, Archives, Manuscripts.

Osmanlı Eğitim Tarihinin Arşiv ve Yazma Kaynakları

Mefail HIZLI

Özet

Osmanlı eğitim-öğretiminin kaynakları, hiç kuşkusuz arşiv ve yazma kaynaklarıyla sınırlandırılmaz. Konuyla ilgili daha pek çok alt kaynak grubunu zikretmek mümkündür. Ancak eğitim-öğretim tarihi bağlamında yapılacak bir araştırmanın orijinal olması isteniyorsa ilk elden ve otantik kaynaklara ihtiyaç duyulması kaçınılmazdır. Öncelikle böyle bir araştırmayı orijinal ve bilimsel kılacak en önemli husus kullanılacak arşiv belgeleri olacaktır. Bunun için *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*'nin yanı sıra *Topkapı Sarayı Arşivi* ve *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi*'ndeki belgelerin mutlaka değerlendirilmesi gerekmektedir. Ayrıca bunlara *mahkemel/kadı/şer'iyye sicilleri* ile *tapu tahrir defterleri* de ilâve edilmelidir. Bu alandaki araştırmalar için önem arzeden kaynaklar arasında *İstanbul Müftülüğü*'ndeki *Meşihat* ve *Şer'i Siciller Arşivleri* ile Süleymaniye Kütüphanesi ile Ali Emîrî Kütüphanesi'nde bulunan *Tarîk Defterleri*, *Vezâif Defteri*, *Menâsıb-ı İlmiyye Defteri* ve *Târih-i Silsile-i Ulemâ* gibi risaleler/yazmalar da bulunmaktadır. Öte yandan salnâmeler ve özellikle maarif salnâmeleri, biyografi kaynakları ve vefeyâtnameler de eğitim-öğretim tarihinin bilgi kaynaklarını oluşturmaktadır. Bunlar dışında, özellikle eğitim-öğretim kurumlarının ıslahı ile ilgili zaman zaman çıkarılan nizamnameler ve talimatnameler de önemli başvuru kaynakları arasındadır. Osmanlıların son dönemlerinde yayınlanan *gazete* ve *mecmualar* da tamamlayıcı kaynaklar olarak değerlendirilmelidir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, Eğitim-Öğretim Tarihi, Kaynaklar, Arşivler, Yazmalar